

کارنامه فقهی شهید بهشتی

علی بوداگی - پژوهشگر همپان

گفت‌وگو در رصدخانه هامبورگ برای درک شیوه محاسبه اوقات شرعی و رابطه آن با محاسبات نجومی جدید است. (حسینی بهشتی، ۱۳۹۶: ب: ۲۰۲) اینک به بررسی گفتارها و نوشتارهای ایشان پرداخته می‌شود.

۱.۱. گفتارها

۱.۱.۱. تدریس فقه و اصول در حوزه علمیه

شهید بهشتی، همزمان با تحصیل در حوزه اصفهان و قم، تدریس کتب فقهی و اصولی را آغاز کرد. (حسینی بهشتی، ۱۳۹۶: الف: ۱۵) در همان زمان که در اصفهان لمعه می‌خواند، خود ایشان هم کتاب «معالم الاصول» را تدریس می‌نمود. (مجله حوزه، ۱۳۶۵: ۳۲) پس از ورود به قم نیز، به تدریس لمعه، مکاسب و... مشغول شد. یکی

۱. تفقه در احکام

شهید بهشتی(ره)، همگام با تحصیل در حوزه و نیز پس از رسیدن به درجه اجتهاد، در محورهای علمی مختلفی فعالیت نمود. فعالیت‌های ایشان به دو صورت گفتاری و نوشتاری صورت گرفته است و در هر کدام از این دو حوزه، علاوه بر تبیین دیدگاه‌های فقهی رایج، مسائل جدید و مستحدثه نیز طرح شده است. در بخش گفتارها، به اموری چون تدریس، تفسیر آیات الاحکام و سخنرانی اشاره می‌شود. فعالیت‌های نوشتاری نیز در قالب مقالات متعدد منتشر گردیده است. علاوه بر تولیدات گفتاری و نوشتاری، می‌توان به حضور میدانی شهید، جهت موضوع‌شناسی مسائل فقهی اشاره کرد. مثلاً یکی از اقدامات ایشان در حوزه موضوع‌شناسی، حضور و بحث و

مقدمه

مقصود از کارنامه فقهی، مجموعه فعالیت‌های علمی و عملی است که همزمان با تحصیل فقه و نیل به درجه اجتهاد یا پس از آن، توسط فقیه صورت می‌گیرد و به پویایی و رشد فقه کمک می‌کند. یکی از فقه‌های معاصر که شخصیت سیاسی و اجتماعی او، شخصیت علمی و فقهی‌اش را تحت تاثیر قرار داده، شهید آیت‌الله سیدمحمد حسینی بهشتی است. فعالیت‌های فقهی شهید بهشتی، در دو حوزه کلان، قابل بررسی است: حوزه «تفقه در احکام» و حوزه «اقامه احکام». در این نوشتار، ابتدا از فعالیت‌های علمی ایشان مانند تدریس، تالیف، تحقیق (تفقه) و سپس فعالیت‌های اجرایی و تصدی مسئولیت‌های حکومتی (اقامه)، سخن به میان می‌آید.

از شاگردان دروس شهید بهشتی، «آیت‌الله عباس محفوظی» است که شرح لمعه را نزد شهید بهشتی در قم درس گرفت.^۱ همچنین «در صحن حرم حضرت معصومه (س)، برای عده‌ای معدود، مکاسب درس می‌داد.» (احمدی، ۱۳۸۱: ۱۴۷) مدتی نیز در مسجد امام حسن عسکری علیه‌السلام مکاسب تدریس می‌کرده است. (روزی‌طلب، ۱۳۹۸: ۳۲۱)

ایشان در سال ۱۳۵۹، سلسله بحث‌هایی را پیرامون مالکیت آغاز کرد که در مدرسه امام‌صادق (ع) قم و در جمع طلاب، طی ۱۴ جلسه برگزار و متن پیاده شده آن، در سال‌های ۱۳۶۰ - ۶۱ در نشریه جهاد، ضمن ۱۱ قسمت منتشر شد. (نشریه جهاد، شماره ۲۵ - ۳۶)

۱،۱،۲. تفسیر آیات الاحکام

دکتر بهشتی، برای سازماندهی بهتر نیروها و تغذیه فکری آن‌ها در ارتباط با مسائل سیاسی و مذهبی، در سال ۱۳۵۰ جلساتی را به‌صورت هفتگی، تحت عنوان مکتب قرآن آغاز کرد. (سرابندی، ۱۳۸۷: ۸۱) ایشان، آیات مربوط به ابواب مختلف فقهی را در این جلسات مورد بررسی قرار داده است. ابواب فقهی مورد کنکاش، عبارت‌اند از:

امر به معروف، بالاتر نهی از منکر؛ از مهم‌ترین مسائلی که دکتر بهشتی در جلسات هفتگی مکتب قرآن به آن می‌پرداخت؛ مبحث امر به معروف و نهی از منکر بود. ایشان در یکی از جلسات مکتب قرآن، امر به معروف و نهی از منکر را «یک واجب عینی و در عین حال یک واجب کفایی» دانست. (همان: ۸۹)

اجتهاد و تقلید: همچنین در یکی از جلسات، ضمن تفسیر آیات ۷۰ تا ۷۷ سوره آل‌عمران، درباره شرایط مرجع تقلید و رهبری بحث نمود. (همان: ۸۸) ذیل آیات ۱۳۰ تا ۱۴۱ سوره بقره نیز، بحثی پیرامون عدالت مرجع تقلید شکل گرفته و در طی جلسه،

از مسائلی مانند احکام ثابت و متغیر، سخن به میان آمده است. (حسینی‌بهشتی، ۱۳۸۳: ۱۵۵) در جلسه‌ای که با موضوع «عدم جواز تقلید در مسائل اعتقادی» منعقد شد، به مسائل حکم‌شناسی و موضوع‌شناسی احکام پرداخته شده و اصطلاح «روح قانون»، توسط استاد شهید استعمال گردیده است. همچنین، به حدود دخالت مراجع تقلید در تعیین رهبری، پرداخته شده است. (همان: ۱۹۹)

حج: این مباحث، ذیل تفسیر آیات ۱۹۶ تا ۲۰۳ سوره بقره مطرح شده و شامل مباحث متنوع فقهی نظیر تجارت در حج، روابط زن و مرد در حج، احکام قربانی و... است. ایشان از وضع نامطلوب ذبح قربانی و اسراف گوشت‌ها انتقاد نموده و مبانی فقهی ایجاد کارخانه کنسروسازی در مکه جهت پخش گوشت قربانی میان گرسنگان را طرح نموده است. (حسینی‌بهشتی، ۱۳۹۱: ۹۷ و ۱۰۰) مزیت دیگر این دروس، بیان فلسفه تشریع احکام حج مانند واجبات احرام و قربانی است و بیانگر اهتمام استاد به «علل الشرائع» است.

فقه‌الاقصاد: مباحث ربا و بانکداری نیز، ضمن تفسیر آیات ۲۷۵ تا ۲۸۱ سوره بقره، در سال ۱۳۵۲ - ۵۳ و در ۱۱ جلسه بیان گردید و مسائلی چون ربا، عقود اسلامی (اجاره، مضاربه و...)، پول و بانکداری و... مطرح و بعدها توسط نشر بقعه در کتاب «بانکداری، ربا و قوانین مالی اسلام» منتشر شد.

صلوة: یکی از جلسات تفسیری، به تفسیر آیه ۲۳۸ و ۲۳۹ بقره که درباره نماز وسطی است، مربوط می‌شود. «ایشان در این بحث به طرح دیدگاه‌های متفاوتی که توسط مفسرین و فقها در این باب ارائه شده می‌پردازند و راه‌حلی را عرضه می‌کنند که از طریق آن، جمع بین نظرات مختلف ممکن باشد.» (حسینی‌بهشتی، ۱۳۷۹: ۹) همچنین، طی دو جلسه، آیات ۱۴۱ تا ۱۵۲ همان سوره

که پیرامون «تغییر قبله و علل آن» است، مورد بررسی قرار گرفته که حاوی نکات فقهی می‌باشد. (همان: ۴۲)

روش‌شناسی: بحث جالب دیگر، در یکی از جلسات تفسیر آیه ۷ سوره آل‌عمران مطرح شد که شهید بهشتی، روش استنباط احکام از آیات را در مسائلی مانند: خمس، زکات و شرب خمر، پیاده می‌کند. (ر.ک: حسینی بهشتی، محکم و متشابه در قرآن)

۱،۱،۳. سخنرانی

ویژگی قابل توجه سخنرانی‌های ایشان این است که گاه در یک بحث معمولی و در چند جمله کوتاه، به بیان مسائل روزمره فقهی پرداخته می‌شود و همین امر، ما را با انبوهی از خطابه‌ها مواجه می‌کند که در آن، مسائل فقهی، اجتماعی، اخلاقی و... با هم آمیخته است. البته ایشان، گفتارهای مستقل فقهی نیز ایراد نموده است. مثلاً بحث‌های بسیار جالبی از گفتارهای دکتر بهشتی در انجمن اسلامی پزشکان و انجمن اسلامی مهندسان باقی مانده که اغلب به‌صورت نوار، ضبط شده و شامل موضوعاتی مانند «تقیه»، «خمس»، «امر به معروف و نهی از منکر»، «اسلام و مسئله تنظیم خانواده» و... می‌باشد. (سرابندی، ۱۳۸۷: ۱۰۰) بخش عمده‌ای از بیانات فقهی ایشان، مربوط به دوره مسئولیت در مرکز اسلامی هامبورگ است؛ زمانی که درصدد پاسخگویی به مسائل مبتلابه مسلمانان بود. حال، به عناوین فقهی مطروحه می‌پردازیم:

ستر و پوشش: یکی از مسائل مبتلابه مسلمانان در هامبورگ، نوع پوشش بود و از این رو، شهید بهشتی به تبیین این مسئله پرداخت و هم حجاب با چادر را اسلامی دانست و هم حجاب با روسری را. به‌شرطی که مو و گردن پوشانده شده و مانتو، تنگ و چسبان نباشد و پا، از زیر جوراب نمایان نباشد و صورت، بدون آرایش باشد. (حسینی‌بهشتی، ۱۳۹۶ الف: ۱۵۳)

که متن آن در کتاب «اقتصاد اسلامی ۱» به چاپ رسیده است.

اجتهاد و تقلید: ایشان در یکی از سخنرانی‌های خود که با عنوان «امامت و رهبری»، در کتاب «ولایت، رهبری، روحانیت» به چاپ رسیده، شرایط رهبر و نسبت او با فقاہت و عدالت را تبیین می‌نماید. (حسینی‌بهشتی، ۱۳۸۳: ۱۷۷) ایشان در سخنرانی که در بهمن ۱۳۵۸ صورت گرفته، به تبیین چستی فقاہت فقیه و ولایت فقیه می‌پردازد و این دو را تفکیک می‌کند. (همان: ۲۶۹)

فقه خانواده: علاوه بر این، در حوزه فقه خانواده نیز فعالیت ایشان مشهود است. در بهار سال ۱۳۵۱ طی چهار جلسه به ارائه مباحث مطرح شده در مقاله «حکم الجهاض والتعقیم فی الشریعه الاسلامیه» (که بحثش گذشت) پرداخت. جالب توجه این که از جلسه سوم، شهید مرتضی مطهری و در جلسه چهارم، محمدتقی جعفری نیز در مباحثات شرکت کردند و مباحث بسیار جالبی درباره موضوعات مورد نظر و روش‌شناختی فقه پویا مطرح شد. (حسینی بهشتی، ۱۳۹۶: ۴۰-۳۹) متن این جلسات، توسط نشر «بقعه» در کتابی با عنوان «بهداشت و تنظیم خانواده» منتشر شده است.

روش‌شناسی: آقای بهشتی، به امر تحقیق در علوم اسلامی بسیار اهمیت می‌داد و گفتارهای مختلفی از ایشان در رابطه با روش تحقیق دینی، در گفتار اول کتاب «محیط پیدایش اسلام» و کتاب «کوششی نو در راه شناخت تحقیقی اسلام» منتشر گردیده و حاوی مفاهیم فقهی و اصولی است. نظریه خاص شهید بهشتی در زمینه روش تحقیق، لزوم ایجاد هسته‌های تحقیقاتی است که خود نیز، در عمل آن را پیاده کرد. یکی از این تلاش‌ها، «تاسیس مرکز تحقیقات اسلامی با همکاری سید عبدالکریم موسوی اردبیلی و همراهی محمد مفتاح، محمدرضا مهدوی‌کنی و جعفر شبیری بود.» (همان:

هامبورگ انجام شد که متن آن در کتاب «موسیقی و تفریح در اسلام» موجود است و در آن، عناوینی مانند غناء و لهو، به همراه آراء فقها مورد بررسی قرار گرفته است. (حسینی‌بهشتی، ۱۳۹۰: ۹) ایشان در حوزه فقه اقتصادی نیز دارای آثار متعددی در موضوعات تعاونی، بیمه، مالیات و... است. تعاونی: اولین متفکری که اقتصاد تعاونی را بر اساس مکتب اسلامی، به‌صورت ساختاری بیان کرد شهید بهشتی بود.^۲ سخنرانی شهید بهشتی، پیرامون تعاونی در اسلام، در مجله تعاون، شماره ۵۸ منتشر گردیده است که علاوه بر بررسی جنبه‌های گوناگون، حاوی موازین فقهی مسئله نیز می‌باشد.

بیمه: بر مسئله بیمه نیز متمرکز شد و پس از مطالعات گسترده، به شرکت‌های بیمه مراجعه کرد تا با کارکرد این نهاد اقتصادی از نزدیک آشنا شود. (حسینی بهشتی، ۱۳۹۶: ۲۸) همچنین، گفتاری با عنوان «بحثی در بیمه‌های اجتماعی» که در تیر ۱۳۵۹ منعقد شده، در کتاب «اقتصاد اسلامی ۱» (نشر دفتر فرهنگ اسلامی) به چاپ رسیده است.

مالیات: ایشان در اواخر عمر شریف خود، در سمینار اقتصاد اسلامی وزارت اقتصاد به سخنرانی پیرامون «مالیات» در اسلام پرداخت

صلوة: همچنین خطابه در مرکز اسلامی هامبورگ که در پاسخ به سوال مسلمانان و در قالب نوار صوتی، پیرامون «زبان غاز» ایراد شده، خالی از نکات فقهی مربوطه نیست. (حسینی‌بهشتی، ۱۳۷۹: ۷۶) این گفتار، در کتاب «سرود یکتاپرستی» منتشر شده است.

ذباحه: یکی دیگر از مسائل مطرح شده توسط شهید بهشتی که در نتیجه سوالات مکرر مسلمانان مقیم اروپا مطرح شد، بحث «ذبح اسلامی» بود و در حقیقت پاسخی به سوالات کتبی ارسال شده به مرکز اسلامی بوده و حاوی مسائل کلی ذبح است. در این گفتار، نوآوری و برداشت جدیدی از آیه ۱۲۱ سوره انعام، مبنی بر ذکر نام خدا هنگام قربانی دارد (حسینی بهشتی، ۱۳۹۱: ۱۶۹) و نیز فتوایی خلاف مشهور مبنی بر حلیت ذبیحه اهل کتاب را اختیار می‌کند. (همان: ۱۶۵-۱۶۹) علاوه بر این، پس از بازگشت از سفر حج به آلمان، گفتاری مربوط به مسائل قربانی در مناسک حج، توسط استاد شهید در مرکز اسلامی هامبورگ ایراد شده است. (همان: ۱۵۹)

غناء و موسیقی: در کنار این‌ها، گفتاری پیرامون «حرمت موسیقی» در مرکز اسلامی

این مرکز، «در سال ۱۳۴۹ تاسیس و در مکان «مکتب امیرالمؤمنین» جنب «مسجد امیرالمؤمنین» واقع در خیابان نصرت تهران آغاز به کار کرد.» (حسینی‌بهشتی، ۱۳۹۵: ۱۰)

۱،۲. نوشتارها

ایشان، در مسائل گوناگون فقهی اعم از فقه مطلق و مضاف و نیز مسائل روش‌شناسانه دست به قلم برد که به برخی اشاره می‌شود: صلوة: نوشته ایشان با عنوان «نماز چیست؟» در نشریه مرکز اسلامی هامبورگ، منتشر شده و حاوی کیفیت ادای نماز و مقدمات آن و مسائل مبتلابه احکام نماز است و مبتنی بر فقه غیر استدلالی تنظیم گردیده است. این مقاله در کتاب «سرود یکتاپرستی» در دسترس است.

فقه‌الاقتصاد: مهم‌ترین نوشته ایشان در حوزه فقه اقتصادی، مقاله بانکداری و قوانین مالی اسلام می‌باشد که در سال ۱۳۴۳ در نشریه مکتب تشیع منتشر شد. «این مقاله، با پشتوانه تحقیق و تتبع وسیع در نظام بانکداری رایج نگاشته شد.» (حسینی بهشتی، ۱۳۹۶: ب: ۲۸)

فقه خانواده: در سال ۱۳۵۰ سازمان بهداشت جهانی در صدد برآمد در شهر رباط، در کشور مراکش، کنفرانسی درباره دیدگاه‌های اسلامی در زمینه بهداشت و تنظیم خانواده برگزار کند. شهید بهشتی به دعوت رئیس کنفرانس و درخواست امام موسی صدر، مقاله‌ای به زبان عربی با عنوان حکم الجهاض والتعقیم فی الشریعه الاسلامیه نگاشت و ارسال کرد. (همان: ۳۹-۴۰)

اجتهاد و تقلید: در مقاله‌ای که در سال ۱۳۴۱ و پس از وفات آیت‌الله بروجردی (ره) با عنوان «روحانیت در اسلام و در میان مسلمانان» منتشر کرده است، ضمن تبیین «آیه تفر»، به مسئولیت‌های روحانیت و

زندگی انسان»، «کدام مسلک؟» یک دوره «نامه‌ی من» نیز بدون نام من منتشر شدند. بعد کتاب «خدا از دیدگاه قرآن» که یک کتاب تحقیقی پیرامون قرآن است

۲. اقامه احکام

آیت‌الله بهشتی، در مقاطع گوناگون، هم پیش از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و هم پس از آن، گاه به واسطه مسئولیت‌پذیری و تشخیص خود و گاه با حکم و دستور امام (ره)، در عرصه اجتماع و سیاست، نقش‌آفرینی کرد. گماشته شدن ایشان توسط امام (ره) بر مسئولیت‌های اجرایی که لازمه آن، اجتهاد و دانش فقهی است، بیانگر سطح علمی فوق‌العاده و توانایی اجتهادی اوست. اینک، به بخشی از این مسئولیت‌ها اشاره می‌شود.

۲،۱. عضویت در شورای فقهات هیئت‌های مؤتلفه

در دهه چهل، به پیشنهاد شورای مرکزی مؤتلفه، امام خمینی (ره) یک گروه چهار نفری، به‌عنوان شورای فقهی و سیاسی تعیین کردند که شهید بهشتی نیز عضو آن بود. (حسینی‌بهشتی، ۱۳۹۶: الف: ۲۵) به گفته او، وظیفه این شورا مشورت به مبارزان در اموری است که منوط به اجازه حاکم شرع است. (بادامچیان و بنائی، ۱۳۶۲: ۱۸۲) به عبارت دیگر، فقهای مذکور، امین حاکم شرع به‌شمار می‌رفتند.

۲،۲. عضویت در مجلس خبرگان قانون اساسی

شهید بهشتی در دو بعد تنظیم محتوا و اصول؛ و مدیریت جلسات تدوین قانون اساسی، نقش اساسی داشتند. (کائینی و موحدیان، ۱۳۹۸: ۱۷۴) ارائه اصل ولایت فقیه و پای‌مردی برای تصویب آن از یادگارهای فاخر او محسوب می‌گردد. (دارایی، ۱۳۸۳: ۴۵) «در ابتدای هر فصل

از قانون اساسی، اعضای مجلس خبرگان قانون اساسی قبل از ورود به بحث اصول، مبانی آن و مستندات دینی آیات و روایات را مورد بحث قرار می‌دادند و برخی از آیات را در داخل اصول، ذکر و یا به آن اشاره نمودند.» (اکبری، ۱۳۹۲: ۱۷۲) همچنین، از نوآوری‌های اصولی ایشان می‌توان به پیشنهاد اضافه کردن شرط برخورداری از «روحیه انقلابی در مجتهد جامع‌الشرائط» اشاره کرد که در یکی از جلسات مجلس خبرگان قانون اساسی مطرح گردید. (دارایی، ۱۳۸۳: ۱۵۸)

۲،۳. ریاست دیوان عالی کشور

حضرت امام در تاریخ ۴ اسفند ۱۳۵۸، آیت‌الله بهشتی را به سمت رئیس دیوان‌عالی‌کشور که بالاترین مقام قوه قضاییه در آن زمان بود، برگزید. امام در حکم انتصاب، وظیفه ایشان را تدوین لوایح قضایی جدید عنوان می‌کند. (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۲: ۱۶۳) به روایت یکی از همکاران شهید بهشتی، در شورای عالی قضایی که مرکب از رئیس دیوان عالی و چند تن دیگر بود، بحث‌های فقهی درباره قوانین حقوقی و جزایی و مسائلی که باید تغییر می‌دادند و منطبق با معیارها و ارزش‌های اسلامی می‌کردند، صورت می‌گرفت. (فخرزاده، ۱۳۹۳: ۱۹۶) نقش ایشان در اسلامی‌سازی این قوه به حدی است که ایشان را به‌عنوان معمار دستگاه قضایی حکومت اسلامی می‌شناسند. لایحه قصاص و قوانین اسلامی از میراث گرانقدر او در دوران مسئولیت دیوان‌عالی کشور به‌شمار می‌آید. (دارایی، ۱۳۸۳: ۴۵)

۲،۴. طرح مالکیت

ایشان در ایامی که از سوی حضرت امام در جهاد سازندگی به فعالیت و سازندگی مشغول بود، با همفکری جمعی از

دوستان خود، جهت ساماندهی به مسئله اصلاحات ارضی و احیای اراضی موات و حق مالکیت به کشاورزان، طرحی را در راستای اقتصاد اسلامی و بر پایه موازین فقهی ارائه کرد. این طرح، با نام اصلاحات ارضی اسلامی و به منظور اجرای عدالت اجتماعی تهیه شده بود. امام خمینی نیز تصمیم‌گیری در این مورد را بر عهده شورای سه نفری منتخب خود شهید بهشتی گذاشتند که یک نفر از آن اعضا خود ایشان بود. پس از تصویب، اجرای این قانون برعهده ستاد پنج نفری در وزارت کشاورزی گذاشته شد که از نمایندگان وزارت کشور، وزارت کشاورزی، قوه قضاییه، جهاد سازندگی و ولی فقیه تشکیل می‌شد. این طرح سرانجام به دلیل مخالفت‌های بسیاری که با آن می‌شد به صلاحدید حضرت امام متوقف ماند. (سرابندی، ۱۳۸۷: ۱۲۱)

جمع‌بندی

آیت‌الله بهشتی، در جنبه علمی محض، علاوه بر طرح مسائل فقهی، ذیل ابواب مختلف فقه و نیز طرح مباحثی در علم اصول، بحث‌هایی را پیرامون اجتهاد و روش اجتهادی منعقد کرده است. همچنین، علاوه بر وفاداری بر چارچوب‌بندی ابواب فقهی متعارف، با طرح مسائل فقه مضاف، کمک شایانی به رشد و پیشرفت فقاقت نمود. طرح مسائل فقه اقتصادی که با توجه به مسائل مستحدثه و در عین حال، ضمن تکیه بر منابع متقن فقه صورت گرفت، نمونه‌ای از این تلاش‌ها است.

آنچه در این نوشتار گذشت، تنها گوشه‌ای از فعالیت‌های علمی و اجرایی شهید مظلوم، در حوزه فقه و فقاقت بود اما مهم‌تر از این‌ها، آراء فقهی و روش‌شناسی اجتهادی ایشان است که شرح آن در این مقال نگنجید.

کتاب‌نامه

احمدی، محمدرضا (۱۳۸۱)، *خاطرات آیت‌الله محمدعلی گرامی*، چاپ اول، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
اکبری، کمال (۱۳۹۲)، *فقه سیاسی و جمهوری اسلامی ایران*، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
بادامچی، اسدالله؛ بنائی، علی (۱۳۶۲)، *هیئت‌های مؤتلفه اسلامی*، نشر اوج.
حسینی‌بهشتی، سیدمحمد (۱۳۹۶الف)، *من محمد حسینی بهشتی هستم*، چاپ اول، تهران: روزنه.
حسینی‌بهشتی، سیدمحمد (۱۳۹۱)، *حج در قرآن*، چاپ اول، تهران: روزنه.
حسینی‌بهشتی، سیدمحمد (۱۳۷۹)، *سرود یکتاپرستی*، چاپ دوم، تهران: بقعه.
حسینی‌بهشتی، سیدمحمد (۱۳۹۵)، *کوششی نو در راه شناخت تحقیقی اسلام*، چاپ اول، تهران: روزنه.
حسینی‌بهشتی، سیدمحمد (۱۳۹۰)، *موسیقی و تفریح در اسلام*، چاپ ششم، تهران: بقعه.

حسینی‌بهشتی، سیدمحمد (۱۳۸۳)، *ولایت، رهبری، روحانیت*، چاپ دوم، تهران: بقعه.
حسینی بهشتی، سیدعلیرضا (۱۳۹۶ب)،

هفت مقاله در شناخت اندیشه سیاسی شهید بهشتی، چاپ اول، تهران: نهادگرا.
خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹)، *صحیفه امام*، چاپ پنجم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).

دارابی، علی (۱۳۸۳)، *روی خط اندیشه*، چاپ اول، تهران: هماهنگ.
روزی‌طلب، محمدحسن (۱۳۹۸)، *ذوالشهادتین امام*، چاپ اول، قم: شهید کاظمی.

سرابندی، محمدرضا (۱۳۸۷)، *زندگی و مبارزات آیت‌الله شهید دکتر سیدمحمد حسینی‌بهشتی به روایت اسناد*، چاپ اول، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

کائینی، محمدرضا؛ موحدیان، میلاد (۱۳۹۸)، *بر محمل یادها*، چاپ اول، تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.

فخرزاده، حسین (۱۳۹۳)، *خاطرات علی جنتی*، چاپ سوم، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

حسینی‌بهشتی، سیدمحمد (۱۳۴۲)، «مبارزه با تحریف یکی از هدف‌های پیغمبر اسلام»، نشریه مکتب تشیع، شماره ۱۰. نشریه حوزه (۱۳۶۵)، مصاحبه با استاد آیت‌الله فیاض، شماره ۱۸، صص ۲۷-۴۰.

پی‌نوشت

۱. <https://mahfoozi.ir/fa-articles-view>

۲. <https://iiict.ac.ir/11/1397/>

eghtesadtaavoni